

# Utenlandsk arbeidskraft som avviklings- eller opptrappingsstrategi?

Johan Fredrik Rye og Frank Egil Holm

Johan Fredrik Rye

Dr. polit. i sosiologi, professor ved Institutt for sosiologi og statsvitenskap,

Norges teknisk-vitenskapelige universitet (NTNU)

johan.fredrik.rye@svt.ntnu.no

Frank Egil Holm

Cand.polit. i statsvitenskap, forsker ved Norsk senter for bygdeforskning,

Universitetssenteret

frank.egil.holm@bygdeforskning.no

**De siste tiårene er produksjonsstrukturen i landbruket betydelig rasjonalisert, blant annet gjennom en reduksjon fra 60 000 til 46 000 driftsenheter, og ytterligere konsentrasjon av produksjonen er ventet. Samtidig øker bruken av utenlandsk arbeidskraft. I denne artikkelen diskuteres sammenhengene mellom disse utviklingstrekkene. To hypoteser drøftes: i) Økt arbeidsinnvandring *bremser* nedleggelsestakten, og ii) økt arbeidsinnvandring *forsterker* nedleggelsestakten. Artikkelen analyser, som bygger på materiale fra surveyen «Trender i norsk landbruk 2012», gir primært støtte til den første hypotesen om at økt arbeidsinnvandring forsterker utviklingen mot færre driftsenheter i det norske landbruket, men viser samtidig at sammenhengene er ikke entydige.**

Det norske landbruket gjennomgår store endringer. Ett sentralt trekk er den vedvarende strukturrasjonaliseringen av produksjonen, der langt færre driftsenheter opprettholder om lag det samme produksjonsvolumet som tidligere. Bare i løpet av det siste tiåret har 30 prosent av landets gårdsbruk blitt lagt ned og det er i dag bare 46 000 driftsenheter igjen. Mange av disse preges av svak lønnsomhet, og det meste tyder på fortsatt sentralisering av produksjonen av mat og fiber i årene som kommer. Spørsmålet er først og fremst *takten* i den videre strukturrasjonaliseringen

Et annet viktig utviklingstrekk er landbrukets omfattende rekruttering av utenlandske arbeidere, spesielt som sesongarbeidere. Siden EU/EØS-utvidelsen i 2004 har importen av arbeidskraft til landbruket hatt en sterk økning, ikke minst fordi de utenlandske arbeiderne representerer billig, god og fleksibel arbeidskraft som erstatter den reduserte tilgangen på innenlandsk arbeidskraft. I 2011 arbeidet det anslagsvis 24 000 utenlandske arbeidstakere i det norske landbruket, og de utfører

i dag om lag 13 prosent av den samlede arbeidsinnsatsen i næringen (Holm 2012). De aller fleste av disse kommer fra de østeuropeiske landene.

Utviklingen mot flere utenlandske landbruksarbeidere som arbeider på færre driftsenheter, utfordrer vante forestillinger om det norske landbruket. Næringen verdsettes blant annet ut fra dens desentraliserte småskalaproduksjon, med mange driftsenheter spredt utover hele landet som både eies, drives og bebos av gårdbrukerfamiliene. Dette bidrar til å skape arbeidsplasser og bosetning over hele landet, og dermed også livskraftige lokalsamfunn. Dagens landbruk bidrar videre til å ivareta andre viktige samfunns mål som matvaresikkerhet, biologisk mangfold og landskapspleie. For mange er det tradisjonelle norske landbruket dessuten viktig som en kulturell markør. Som i nasjonalromantikken på 1800-tallet, finner man det «ekte» norske ute på bygdene og ikke i byene.

Disse kvalitetene er derfor avgjørende for fortsatt folkelig sympati og politisk støtte for landbruket, og dermed for at de statlige overføringene og importreguleringene fortsetter. Frem til i dag har landbruket hatt slik støtte. De fleste politiske partiene slutter opp om en betydelig landbruksproduksjon over hele landet, og Norges Bondelag viser jevnlig til meningsmålinger der 90 prosent av den norske befolkningen gir uttrykk for et ønske om at dagens omfang på landbruket skal opprettholdes (Norges Bondelag 2012).

Oppslutningen om landbruket kan imidlertid utfordres hvis næringen etter hvert skifter karakter som følge av arbeidskraftimporten. Skulle den økte arbeidskraftimporten bidra til ytterligere rasjonalisering av produksjonsstrukturen, der de små familiebrukene erstattes av større og mer industrialiserte driftsenheter som er konsentrert i sentrale strøk, kan dette true næringens politiske legitimitet. Noen vil også spørre hvor «norsk» landbruket er hvis en større del av arbeidsinnsatsen etter hvert utføres av utlendinger, slik flere mediaoppslag gjorde i tiden etter EU/EØS-utvidelsen (*Økonomisk Rapport 2006; Morgenbladet 2005*). Det har også vært enkelte oppslag i mediene som har synliggjort problematikken rundt «sosial dumping» av den utenlandske arbeidskraften i landbruket, blant annet knyttet til spørsmål om arbeidstid, avlønning og boforhold for arbeidsinnvandrerne (Holm 2012).

Arbeidsinnvandringen til landbruket reiser derfor viktige spørsmål ved det norske landbrukets egenart og framtid. I denne artikkelen skal vi diskutere de strukturelle konsekvensene av denne utviklingen: *Hvordan påvirker den økte importen av utenlandsk arbeidskraft produksjonsstrukturen innen landbruket?*

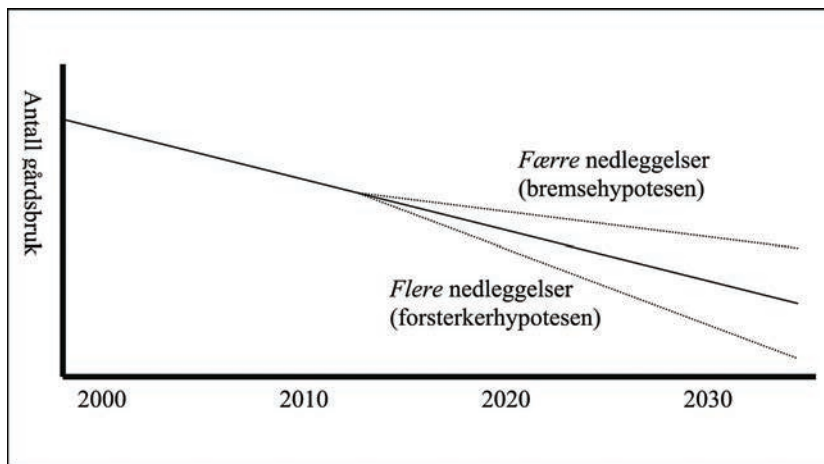
En innfallsvinkel til dette forskningsspørsmålet kan være å se hvilke gårdbrukere/gårdsbruk som rekrutterer arbeidsinnvandrerne, og hvordan disse arbeiderne inngår som en del av gårdbrukernes langsiktige driftsstrategier. Mer konkret skal vi diskutere dette ut fra to hypoteser som angir hvordan forholdet er mellom gårdbrukernes arbeidskraftstrategier og mulige nedleggelse av gårdsdrif-

ten. Hypotesene ser på arbeidskraftimporten som en medvirkende årsak til strukturelle endringer, enten gjennom å bremse opp eller ved å forsterke den pågående utviklingen mot færre driftsenheter.

- 1 Økt arbeidsinnvandring *bremser* nedleggelsestakten (bremsehypotesen)
- 2 Økt arbeidsinnvandring *forsterker* nedleggelsestakten (forsterkerhypotesen)

Skjematisk kan de to hypotesene fremstilles som i figur 1. Hvis arbeidsinnvandrerne bidrar til å styrke driftsstrategiene på de minst bærekraftige gårdsbrukene (avviklingsbruk), vil man se en utflatning av nedleggelsestakten innen landbruket (bremsehypotesen). Den motsatte hypotesen legger til grunn at den utenlandske arbeidskraften først og fremst brukes av de største, mest robuste og ekspansive gårdsbrukene (opptrappingsbruk), som utkonkurrerer de små driftsenhetene, og slik predikerer flere bruksnedleggelse (forsterkerhypotesen). Merk at begge hypotesene forutsetter at de tunge drivkreftene som bidrar til strukturrasjonaliseringen av landbruket, fortsatt vil utfolde seg og gi færre norske gårdsbruk, uavhengig av importen av utenlandsk arbeidskraft eller andre enkeltfaktorer. Spørsmålet er derfor ikke om det blir færre gårdsbruk, men hvor sterk og hvor rask denne utviklingen vil være.

Figur 1. Mulige utviklingstrekk for landbruket: Bremse- og forsterkerhypotesene



Hypotesene diskuteres med utgangspunkt i det statistisk representative og landsrepresentative surveymaterialet «Trender i norsk landbruk 2012». Surveyen, som ble gjennomført av Norsk senter for bygdeforskning, bygger på svar fra 1641 gårdsbrukere som rapporterte om sin bruk av utenlandsk arbeidskraft og sentrale kjernetegn ved gårdsbrukene (Logstein 2012). Avslutningsvis diskuterer vi hvordan

resultatene av analysen gir indikasjoner på hva som vil være konsekvensene av den økte bruken av utenlandsk arbeidskraft i det norske landbruket.

### Utenlandsk arbeidskraft i det norske landbruket

Landbruket står sentralt i de fleste samfunn, og i et historisk perspektiv har næringen vært den samfunnsbærende økonomiske aktiviteten. I Norge var det så sent som i 1949 over 200 000 gårdsbruk, med en samlet sysselsetting på nesten 300 000 personer, om lag like mange som innen industrien (SSB 2013a, b). Siden er omfanget på landbruket skrumpet inn. I dag er bare 60 000 personer sysselsatte i landbruket fordelt på 46 000 gårdsbruk, og næringen står kun for 0,3 prosent av brutto nasjonalprodukt (SSB 2013c, d, e).

Landbruket er likevel en næring som tiltrekker seg stor oppmerksomhet, langt utover det som næringens økonomiske tyngde tilsier. Både i statsbudsjettene og i den offentlige debatten er landbruket fortsatt et viktig tema. Også på mange andre måter skiller landbruksnæringen seg fra de andre segmentene av arbeidsmarkedet. I den internasjonale faglitteraturen uttrykkes dette ofte gjennom uttrykket «agricultural exceptionalism», som viser til at

*the farming industry is different from most economic sectors in modern societies, contributing to broader national interests and goals, and warranting extensive state intervention.*  
(Daugbjerg & Swinbank 2009)

Dagens produksjonsstruktur i landbruket er i dette perspektivet et resultat av en villet politikk. I etterkrigstiden ble det satset målrettet på strukturrasjonalisering av landbruket. Mer mat skulle produseres mer effektivt ved hjelp av større driftsenheter og kapitalisering, samtidig som arbeidskraft skulle frigjøres for industrien. Andre målsetninger som matvareberedskap og en spredt befolkningsstruktur forutsatte samtidig et aktivt landbruk over hele landet.

Balansen mellom en økonomisk effektiv matproduksjon og de andre samfunnshensynene preger fortsatt landbrukspolitikken, som gjennom detaljerte reguleringsregimer mer eller mindre har detaljstyrt de ulike aspektene ved strukturen i næringen. Reguleringene favner *hva* som skal produseres *hvor* i landet, og også *hvordan* produksjonen skal organiseres. Et eksempel er kanaliseringspolitikken som fører til at bøndene på de østlandske flatbygdene dyrker korn fremfor å drive med storskala melkeproduksjon, selv om både klima og marked innbyr til det siste. Et annet eksempel er den sterke veksten i antallet melkesamdrifter på starten av 2000-tallet, som i praksis betyr en storstilt overgang fra individuelle til kollektive organisasjonsformer (Stræte & Almås 2007).

Reguleringsregimene omfatter også arbeidskraftpolitikken. Det norske landbruket har vært tuftet på en forestilling om familielandbruket. Det har gitt en pro-

duksjonsstruktur med mange små driftsenheter og med gårdbrukerfamilien som organisatorisk midtpunkt, både som eiere og som arbeidskraft. Så godt som alle gårdsbruk er familieeide, og egne lovverk styrer for eksempel driftsoverdragelser (odelslov, konsesjonslover). Gårdbrukerfamiliene utfører videre størsteparten av arbeidet i landbruket, 74 prosent i 2009/2010 (SSB 2013f). Også reguleringen av arbeidskraft i landbruket har avveket fra resten av arbeidsmarkedet på viktige punkter. Blant annet inneholdt lovene om arbeidervern både fra 1936 og 1958 viktige unntak for landbruket. Et annet eksempel er at landbruket i dag er det eneste tariffområdet med spesielle tariffsatser for «Ferie- og innhøstingshjelp», det som i praksis er de utenlandske sesongarbeiderne.

#### *Utenlandske lønnsarbeidere*

Landbrukets eksepsjonalisme har på avgjørende måter også formet næringens bruk av utenlandsk arbeidskraft de siste tiårene. Stortingets vedtak om innvandringsstopp i 1975 tvang norske bedrifter til å dekke opp arbeidskraftsbehovet ved hjelp av den innenlandske arbeidsstyrken. Utenlandske arbeidstakere fikk arbeidstillatelse i spesielle tilfeller, der man kunne dokumentere at det ikke fantes norsk arbeidskraft. Landbruket fikk derimot en mer allmenn aksept for at det ikke lot seg gjøre å rekruttere norske arbeidstakere til innhøstingsarbeidet. Næringens lave lønnsnivå og behovet for fleksible, midlertidige ansettelser gjorde at de utenlandske sesongarbeiderne ikke konkurrerte med hjemlige arbeidstakere (Rye & Frisvoll 2007). I 1990 ble det derfor etablert et eget kvotesystem for utenlandske sesongarbeidere i landbruket som skapte et forutsigbart system for ansettelser av utenlandske sesongarbeidere. Det første året kom 1500 sesongarbeidere, de aller fleste fra de østeuropeiske landene (Møller & Jensen 1999). Omfanget økte utover 1990-tallet, og det siste året før EU/EØS-utvidelsen, i 2003, arbeidet det anslagsvis 18 000 utenlandske sesongarbeidere på norske gårdsbruk. For landbrukets del synes det derfor som EU-utvidelsen først og fremst betydde en ytterligere forenkling av et allerede liberalisert regelverk, og, til dels som en konsekvens av dette, en enda sterkere økning i antallet utenlandske arbeidstakere som arbeider på norske gårdsbruk (Frisvoll, Almås & Rye 2005). Estimer fra surveyen «Trender i norsk landbruk», som har kartlagt de norske gårdbrukernes bruk av utenlandsk arbeidskraft hvert annet år siden 2004, viser at om lag hvert sjettede gårdsbruk i dag rekrutterer utenlandsk arbeidskraft. Det er en fordobling fra perioden før EU/EØS-utvidelsen i 2004. Det er et ganske høyt omfang, selv om prosentandelen er betydelig lavere enn i flere av de andre næringene som de siste årene har rekruttert utenlandsk arbeidskraft. Andersen, Bråten, Eldring, Friberg og Ødegård (2009) estimerer for eksempel at det innen bransjene bygg/anlegg, industrien og hotell/restaurant var henholdsvis 33, 39 og 32 prosent av bedriftene som benyttet arbeidskraft fra de nye EU-landene i 2009. Det er dessuten viktig at det på de fleste

brukene er det snakk om få arbeidere, fra én til tre personer. Det finnes også bruk som har arbeidsstokker på flere hundre arbeidere, men disse representerer unntaket heller enn regelen. Endelig er det viktig å understreke at flertallet av landbrukets utenlandske arbeidstakere kommer som sesongarbeidere. Omfanget er derfor lavere målt i antall årsverk enn i arbeidstakere. Det er likevel ingen tvil om at den utenlandske arbeidskraften har satt sitt betydelige preg på næringen de siste årene. Det totale antallet utenlandske arbeidere har ligget på mellom 19 000 og 27 000 siden EU/EØS-utvidelsen i 2003, med et minimum i finanskrisetåret 2009. Arbeidsinnvandrernes andel av den samlede arbeidsinnsatsen har hatt en klarere økning i perioden, både fordi den totale arbeidsinnsatsen i landbruket er redusert og fordi flere av de utenlandske arbeiderne etter hvert er i Norge gjennom hele året, også utenfor den tradisjonelle innhøstingssesongen (Holm 2012: 21).

Tabell 1. Utenlandsk arbeidskraft i norsk landbruk 2005–2011. N = 1641

|      | Andel brukere med utenlandske arbeidstakere (Prosent) | Antall utenlandske arbeidere | Andel av totale arbeidsinnsatsen (Prosent) |
|------|---|------------------------------|--|
| 2003 | 9   | 18 000                       | 4  |
| 2005 | 14  | 22 000                       | 7  |
| 2007 | 17  | 27 000                       | 10   |
| 2009 | 17  | 19 000                       | 8  |
| 2011 | 17  | 24 000                       | 13   |

Kilde: «Trender i norsk landbruk 2004–2012» (Norsk senter for bygdeforskning)

De fleste innen landbruket har vært positive til den økte rekrutteringen av utenlandske arbeidere. Fenomenet har i liten grad vært problematisert, selv om det de første årene var

flere negative oppslag i mediene om gårdbrukere som utnyttet sine arbeidere (Rye 2008; Holm 2012). Det er flere årsaker til denne positive mottakelsen innad i landbruket. En av de viktigste forklaringene er trolig at tilgangen på utenlandske sesongarbeidere har løst landbrukets arbeidskraftsbehov etter hvert som den innenlandske reservearbeidsstyrken (ungdom, studenter, husmødre og andre med svakere tilknytning til det regulære arbeidsmarkedet) har mistet interessen for sesongarbeid i landbruket. I dag har disse gruppene bedre og mer attraktive jobbalternativer i andre deler av arbeidsmarkedet (Rye 2008).

De utenlandske arbeiderne representerer videre en lavtlønnet arbeidsstyrke. De første årene etter EU-utvidelsen, 2004 til 2009, var de østeuropeiske arbeidsinnvandrerne underlagt de såkalte overgangsbestemmelsene som blant annet stilte krav om minstep betaling ut fra tariffavtalens satser.<sup>1</sup> I 2010 ble disse tariffatsene videre allmenngjort. Det innebærer at samtlige ansatte i landbruksnæringen, norske så vel som de utenlandske, må lønnes ut fra satsene i tariffavtalen.<sup>2</sup> Lønns-

satsene i landbruket er likevel lave. For «Ferie- og innhøstingshjelp», i praksis de fleste utenlandske sesongarbeiderne, er timelønnen 105,25 kroner den første sesongen de arbeider i Norge (Overenskomsten for jordbruks og gartnerinæringene 2012–2014). Det er betydelig mindre enn i andre bransjer med mange arbeidsinnvandrere. Startlønnen for ufaglærte arbeidere er for eksempel 136,96 kroner i hotell- og restaurantnæringen (Riksavtalen 2012–2014) og 150,00 kroner i byggebransjen (Tariffperioden 2012–2014). Det er dessuten trolig at noen gårdbrukere i praksis betaler mindre enn det som er fastsatt i tariffavtalens bestemmelser (Rye & Andrzejewska 2010), selv om det er vanskelig å anslå omfanget på slik underbetaling.

Det ville vært vanskelig for gårdbrukerne å finne norske arbeidstakere som ville akseptere dette lønnsnivået, ikke minst med de siste års økonomiske høykonjunktur som har gitt lav arbeidsledighet og bedre betalte jobbalternativer for personer som tradisjonelt utførte sesongarbeid i landbruket.

For gårdbrukerne er den utenlandske arbeidskraften også attraktiv av andre årsaker. For det første vurderes de utenlandske arbeidstakerne som gode arbeidere. To tredjedeler (65 prosent) av norske gårdbrukere, både brukere og ikkebrukere av utenlandske arbeidstakere, er for eksempel enig i utsagnet «Arbeidsinnvandrere er vanligvis fullgod arbeidskraft». Svært få (9 prosent) er uenige, mens resten (26 prosent) svarer «både og» (Holm 2012).

Videre representerer de utenlandske gårdsarbeiderne en fleksibel arbeidsstyrke. Rekrutteringen skjer effektivt gjennom migrantenes egne nettverk, og arbeidsstokken kan enkelt justeres ved kortsiktige endringer i arbeidskraftsbehovet. Det er aksept for midlertidige ansettelser. Sesongarbeiderne, som ofte ikke har sosiale forpliktelser mens de er i Norge, er dessuten villige til å tilpasse arbeidsdagen etter gårdsdriftens behov. Det er for eksempel mange av de utenlandske sesongarbeidere som ønsker å jobbe lengre arbeidsdager enn det arbeidsmiljøloven tillater, og også kutte ut fridager. Spesielt for arbeidere på korte opphold i Norge vil det være attraktivt å jobbe lange dager for å maksimere den totale inntekten (Rye & Andrzejewska 2010).

De utenlandske arbeiderne representerer også på andre måter en medgjørlig («docile») arbeidsstyrke som det er få praktiske problemer med. Heller ikke språklige barrierer oppleves som særlig problematiske for bøndene. (Rye & Frisvoll 2007: 26). Det er endelig viktig at mange av utlendingene som arbeider på de norske gårdsbrukene, har bred erfaring innen ulike typer manuelt arbeid. Drift av gårdsbruk er et mangesysleri, og arbeidshjelp som kan bidra til de mange ulike arbeidsoppgavene som inngår i de forskjellige produksjonene på og rundt gårdsbruket, er uvurderlig.

For mange gårdbrukere representerer tilgangen på utenlandsk arbeidskraft derfor en helt avgjørende faktor for å drive gårdsbruket videre. I kvalitative intervjuer med gårdbrukerne sies det ofte at foruten de utenlandske sesongarbeiderne

ville gårdsdriften deres uten tvil vært nedlagt (Rye 2008). Lønnsomheten i næringen gjør det utenkelig å drive arbeidsintensive produksjonslinjer med norsk arbeidskraft som vil kreve langt høyere lønn enn de utenlandske arbeidstakerne. Resultatene fra surveyen *Trender i norsk landbruk* viser derfor at et betydelig flertall blant gårdbrukerne er positive til arbeidsinnvandringen i landbruksnæringen (Holm 2012). Med den høye og økende ledigheten i store deler av Europa, spesielt blant unge, er det sannsynlig at tilgangen på fleksibel og motivert utenlandsk arbeidskraft vil vedvare.

Den positive holdningen deles av organisasjonene i landbruket og de politiske myndighetene. Deres analyse er at arbeidsinnvandrerne bidrar med god arbeidskraft til lav kostnad, uten at det skaper vesentlige problemer for næringen. I den siste stortingsmeldingen om landbruket er arbeidsinnvandringen derfor bare kort omtalt og uten problematisering (LMD 2011: 98). Et unntak fra det positive bildet var en rekke mediaoppslag om «sosial dumping» i landbruket de første årene etter EU/EØS-utvidelsen. Disse sakene førte til sterk kritikk fra Fellesforbundet. Men heller ikke fagbevegelsen har ønsket å begrense arbeidsinnvandringen, spesielt ettersom samarbeidet mellom arbeidslivspartene i landbruket har fremstått som relativt vellykket de siste årene. Blant annet ble det i hovedsak enighet om kravene til allmenngjøring av tariffavtalen i næringen fra 2010, blant annet fordi også flertallet av gårdbrukerne så seg tjent med ryddige forhold i næringen. Ifølge Fafos undersøkelser var to tredjedeler (65 prosent) av bøndene positive til allmenngjøringen, mens bare seks prosent var negative (Eldring, Ødegård, Andersen, Bråten, Nergaard & Alsos 2011). Innen andre sektorer har det vært langt mer konfliktfylte prosesser knyttet til allmenngjøring. Innen verftsindustrien måtte man våren 2013 helt til Høyesterett for å endelig avklare en langvarig strid om allmenngjøring av tariffavtalene ved verftene.

Det er derimot interessant at aktørene i landbruket i liten grad har diskutert hvordan arbeidsinnvandringen vil påvirke den mer grunnleggende utviklingen av landbruket mer allment, for eksempel den pågående strukturrasjonaliseringen av landbruksproduksjonen, slik som vi gjør i denne artikkelen.

### *To hypoteser*

Det siste tiårets sammenfall mellom bruksnedleggelse og arbeidsmigrasjon kan fortolkes på flere måter. Vi skal her skissere to alternative hypoteser.

a) *Bremsehypotesen*: En første innfallsvinkel er å betrakte den økte bruken av utenlandsk arbeidskraft som et resultat av gårdbrukernes aktive tilpasninger til stramme økonomiske rammevilkår for landbruksnæringen. Mange opererer med små økonomiske marginer som gjør det vanskelig å fortsette gårdsdriften uten endringer, spesielt de som har de minst bærekraftige produksjonene. Noen velger å forlate næringen, mens andre vil legge om gårdsdriften for å redusere kostna-



dene. For de siste kan økt bruk av utenlandske arbeidere være en attraktiv strategi, ettersom de byr på billig, effektiv og fleksibel arbeidskraft. Det kan gjøre det mulig å opprettholde driften, eller, om ikke annet, utsette en eventuell nedleggelse av produksjonen. Bruk av arbeidsinnvandrere på de arbeidsintensive delene av gårdsdriften kan også gi gårdbrukeren rom for å utvikle tilleggsnæringer i tilknytning til den tradisjonelle driften. Noen gårdbrukere vil videre også kunne øke arbeidsinnsatsen utenfor landbruket, i bedre betalte bijobber, og kompensere gårdsbrukets arbeidskraftbehov gjennom bruk av utenlandske arbeidere. Videre trekker mange gårdbrukere frem utlendingenes bidrag til et større og mer mangfoldig sosialt arbeidsfelleskap som en viktig motivasjon for rekruttering av utenlandske arbeidstakere (Rye 2006). I så måte kan selv begrenset bruk av utenlandsk arbeidskraft, for eksempel i de aller mest arbeidsintensive periodene, være avgjørende for vurderinger om videre drift. I dette perspektivet blir bruk av arbeidsinnvandrere en strategi som brukes av gårdsbruk som er i en avviklingsfase, der det er de utenlandske arbeiderne som gjør det mulig å overleve som landbruksprodusenter. Resultatet av denne hypotesen er dermed at nedleggingstakten bremses.

b) *Forsterkerhypotesen*: En alternativ innfallsvinkel er å se bruk av utenlandsk arbeidskraft som del av en strategi for omlegging og/eller opptrapping av produksjonen på driftsenheten. Landbruket har lav lønnsevne, og tradisjonelt har de fleste gårdbrukerne vært avhengig av familiens fleksible, til dels ubetalte, arbeidsinnsats på bruket. Omfanget av slik arbeidskraft er likevel begrenset, av naturlige årsaker. Gårdbrukere som har ønsket å utvide sin produksjon, har derfor ofte vært tvunget til kostbare kapitalinvesteringer (f. eks. bruk av melkeroboter). Å rekruttere arbeidskraft på det ordinære innenlandske arbeidsmarkedet har vært et lite attraktivt alternativ, fordi man da har måttet konkurrere med lønninger som ligger langt over landbrukets lønnsevne. Tilgangen på lavtlønnet utenlandsk arbeidskraft endrer denne situasjonen. De utenlandske arbeiderne representerer både effektiv og fleksibel arbeidskraft, med lønnskrav som er konkurransedyktig med eventuell familiearbeidskraft. Så sent som i 2006 var tariffsatsen for sesongarbeidere i landbruket på 87,50 kroner per time, og den er fortsatt langt lavere enn i alle andre tariffområder. Heller ikke innføringen av allmenngjøring 2011 endrer dette bildet. Utvidelser av produksjoner som tidligere ikke var lønnsomme, kan dermed være liv laga med hjelp fra arbeidskraften fra de nye EU-landene i øst. Dette har også konsekvenser på makronivå. På lengre sikt vil den stabile tilgangen til utenlandsk arbeidskraft kunne påvirke bruksstrukturen i retning av færre og større, men mer arbeidsintensive, driftsenheter. Brox (2005:37) refererer for eksempel en strategiplan for landbruket i Vestfold der det eksplisitt satses på en konsentrasjon av landbruksproduksjonen på færre og større bruk, som 'så kan styrke økonomien ved å bruke rimelig utenlandsk arbeidskraft'. Resultatet av denne hypotesen er derfor at nedleggingstakten forsterkes.

Begge hypotesene forutsier at strukturrasjonaliseringen innen landbruket vil

fortsette (jf. figur 1). Det vil høyst trolig bli færre, men større driftsenheter i årene fremover, uavhengig av gårdbrukernes strategier for rekruttering av arbeidskraft. Det er mange andre utviklingstrekk som peker i den retningen, og disse vil trolig ha større utslagskraft. Forskjellen på hypotesene ligger derfor først og fremst i *takten* på strukturrasjonaliseringen: Bidrar arbeidsinnvandringen til en *oppbremsing* eller en *forsterking* av nedleggelsene i landbruket?

Merk ellers at de kausale relasjonene mellom strukturrasjonaliseringen og økt bruk av utenlandsk arbeidskraft også kan ta andre former enn skissert ovenfor. Man kan blant annet tenke seg en «omvendt» kausal relasjon: I stedet for at tilgangen på utenlandsk arbeidskraft påvirker bruksstrukturen, kan endringene i bruksstrukturen (færre, men større bruk) forklare økningen i bruken av utenlandsk arbeidskraft. Fremveksten av større bruk har for eksempel skapt arbeidskraftbehov utover det som gårdbrukerfamiliene tilbyr. Den gjennomsnittlige størrelsen på et norsk melkebruk har for eksempel økt fra 13 til 21 melkekyr i løpet av de siste ti årene (SSB 2013g), og dette skaper et større behov innleid arbeidskraft på melkebrukene. I den samme perioden har det også vokst frem mange samdrifter. Her er det totale arbeidskraftbehovet langt større enn på de tradisjonelle familiebrukene, og det kan gjøre det mer aktuelt å kjøpe ekstern arbeidskraft. Videre ser man at stordrift gjerne fører til en profesjonalisering av gårdsdriften, noe som gir bedre forutsetninger for rekruttering og bruk av innleid, og også av utenlandsk, arbeidskraft. De relative transaksjonskostnadene blir mindre desto større omfanget er på det eksterne arbeidskraftsbehovet. Strukturrasjonalisering og økte bruk av utenlandsk arbeidskraft kan videre studeres som uavhengige fenomener. Også før EU/EØS-utvidelsen i 2004 ble mange gårdsbruk lagt ned i det norske landbruket, på samme måte som bruken av migrerende arbeidskraft er et globalt fenomen i de fleste sektorer av arbeidslivet. Alternativt kan det være en spuriøs statistisk sammenheng, der bakenforliggende faktorer forklarer begge utviklingstrekkene. Strukturelle endringer i matproduksjonen og større flyt av internasjonal arbeidskraft er begge fenomener som kan knyttes til mer allmenne globaliseringsprosesser, spesielt nedbyggingen av nasjonale grenser. Selv om Norge ikke er EU-medlem, påvirkes den norske økonomien, inkludert landbruksnæringen, sterkt av EUs politikk for større mobilitet innen arbeidslivet, blant annet gjennom restrukturering (eksempelvis gjennom relokalisering) og «fri flyt» av arbeidskraft. Andre internasjonale handelsregimer (jf. f.eks. WTO) drar i samme retning.

I resten av denne artikkelen skal vi likevel fokusere på de to hovedhypotesene: Bidrar bruken av utenlandsk arbeidskraft til at strukturrasjonaliseringen bremses eller forsterkes? Konkret vil vi analysere hvilke gårdsbruk som benytter seg av den utenlandske arbeidskraften. Hvis det er de marginale gårdsbrukene som i størst grad rekrutterer billig arbeidskraft fra utlandet, kan det indikere at utlendingene først og fremst representerer en strategi for å kompensere for økonomiske problemer. Det kan styrke bremsehypotesen. Hvis det derimot er først og fremst er de

store, ekspansive gårdsbrukene som bruker denne arbeidskraften, styrkes forsterkerhypotesen.

#### «Trender i norsk landbruk»

Vi skal bruke datamaterialet fra «Trender i norsk landbruk 2012» som grunnlag for å diskutere disse hypotesene. Dette er en surveyundersøkelse som er gjennomført i landbruket hvert annet år siden 2002. Undersøkelsene sendes ut til et nasjonalt, statistisk representativt utvalg av gårdbrukere som mottar produksjonsstøtte fra staten. Den norske landbruksproduksjonen skjer i all hovedsak på slike gårdsbruk, og datamaterialet er derfor godt egnet for analyser av næringen (Logstein 2012). I denne artikkelen bruker vi data fra 2012-undersøkelsen. Det ble sendt skjema postalt til 3142 bønder. Av disse ble 1641 fylt ut og returnert, og det gir en svarprosent på 53. En høyere svarprosent er ønskelig (Bryman 2008), men likevel tilfredsstillende for denne typen postale surveyer. Analyser av materialet viser liten grad av utvalgsskeivhet på kjente variabler (Logstein 2012).

I Trend-undersøkelsen er det flere spørsmål om bruk av utenlandsk arbeidskraft. Bøndene ble bedt om å rapportere om de brukte denne typen arbeidskraft foregående år (2011), og i så fall hvor mange og hvor lenge. Bøndene ble spurt om de benyttet utenlandsk arbeidskraft på gårdsbruket uten ytterligere spesifisering av hvordan dette arbeidsforholdet i så fall var organisert. I prinsippet favner undersøkelsen dermed både direkte ansettelser og ulike former for innleid arbeidskraft, blant annet som tjenesteytelser (se Dølvik & Eldring 2006). Innen landbruket synes det for øvrig som om bruken av utenlandsk arbeidskraft skjer gjennom direkte ansettelser. Gårdbrukerne ble også bedt om å svare på noen påstander om den utenlandske arbeidskraften.

I denne artikkelen analyserer vi hvem av gårdbrukerne som oppgav at de brukte utenlandsk arbeidskraft i det foregående året. Vi bruker en logistisk regresjonsmodell (Hamilton 1992), og estimerer sannsynligheten for at ulike typer gårdsbruk benyttet slik arbeidskraft, uten videre gradering av omfanget (antall arbeidere, lengde på arbeidsopphold). De uavhengige variablene i regresjonsmodellen representerer ulike forhold som vi antar påvirker den avhengige variabelen. Vi skal her kort gjøre rede for disse.

Modellen inneholder først to variabler som kontrollerer for de mer grunnleggende forhold ved det norske landbrukets produksjonsstruktur, produksjonstype og region. Gårdbrukerne er delt inn forskjellige produksjonstyper (PRODUKSJON) ut fra hva de rapporterer som brukets *hovedproduksjon*. Det var sju svaralternativer; melkeproduksjon, sauehold, annet husdyrhold (bl.a. gris, storfe og kylling), kornproduksjon, planteproduksjon, skogsdrift, og endelig samlekategorien «annen produksjon». I regresjonsanalysen brukes melkeproduksjon som referansekategori. Gårdbrukerne er også fordelt i seks kategorier etter

regional tilhørighet (REGION). Som en siste kontrollvariabel er alder inkludert i modellen.

Modellens sentrale uavhengige variabler knytter seg til gårdbrukernes strategier for fremtidig drift, og som dermed også reflekterer gårdsbrukets relative posisjonering. Hvis det primært er gårdbrukere som planlegger utvidelse av driften som bruker den utenlandske arbeidskraften, indikerer dette at arbeidskraftimporten bidrar til konsentrasjon av produksjonsstrukturen i næringen. Spørsmålet blir dermed om den utenlandske arbeidskraften brukes av gårdbrukere som er i en avviklings- eller opptrappingsfase. De forskjellige aspektene ved gårdbrukernes driftsstrategier fanges opp gjennom to variabler. Den første (UTVIDE) fanger opp gårdbrukernes eventuelle planer om utvidelse av produksjonen. Dette kan skje på tre måter: å a) bygge ny driftsbygning, b) utvide maskin- og redskapsparken, eller c) utvide produksjonsarealet. I den nye indeksvariabelen gis ett poeng for hvert positivt svar på disse tre spørsmålene, som dermed spenner fra 0 til 3. Halvparten av gårdsbrukene (53,5 prosent) har ingen slike planer. Den neste variabelen (NY PROD) fanger opp gårdbrukernes eventuelle planer om å starte opp med ny produksjon. Konkret er det spurt om planer om å starte opp med ny husdyrproduksjon, ny planteproduksjon, eller ny skogsdrift. Henholdsvis 5,4, 2,4 og 11,9 prosent svarte ja på disse spørsmålene. Gårdbrukerne som har svart ja på minst ett av disse spørsmålene (17,7 prosent), har fått verdien 1 på denne dikotome variabelen.

De neste variablene måler størrelsen på gårdsbrukets virksomhet på ulike måter. Også her er det spurt om det er de mindre driftsenhetene som representerer avviklingsbrukene, eller storprodusentene (opptrappingsbrukene) som i størst grad bruker den utenlandske arbeidskraften. Den første er en dikotom variabel som skiller mellom gårdbrukere med de høyeste og de laveste inntektene fra gårdsdriften (INNTEKT). Inntektene til alle husholdets medlemmer er inkludert. Gårdbrukerne med husstandsinntekter fra gårdsdriften på mer enn 200 000 kroner har verdien 1. Denne gruppen utgjør 32,2 prosent av det totale utvalget. Gårdsbrukets størrelse er målt i antall dekar som dyrkes. Variabelen (BRUKS-STØRRELSE) er konstruert ut fra et spørsmål der man skulle krysse av predefinerte svaralternativer. Vi har brukt middelveiene i disse alternativene som utgangspunkt for den kontinuerlige variabelen som brukes i regresjonsanalysen. Den gjennomsnittlige størrelsen på gårdsbrukene er 242 dekar. Variabelen ARB-INNSATS fanger opp den totale arbeidsinnsatsen som legges ned i driften av gårdsbruket. I spørreskjemaet ble det spurt om hvor mange arbeidstimer som ble utført av a) man selv, b) ektefelle eller samboer, c) kårfolk og andre familiemedlemmer, og d) innleid arbeidskraft. Svarene for hver av disse kategoriene ble krysset av i forhåndsdefinerte svaralternativer. I modellen har vi brukt disse svarene for å konstruere en ny femtrinns variabel (0 = <1000 t., 1 = 1000-1999 t., 2 = 2000-2999 t., 3 = 3000-3999 t., 4 = >=4000 t.).

De siste variablene berører gårdbrukernes mer generelle økonomiske situasjon med utgangspunkt i informantenes subjektive vurderinger av hvordan økonomien utvikler seg. Hvis det først og fremst er gårdbrukerne som vurderer økonomien negativt som bruker utenlandsk arbeidskraft, kan det indikere at den utenlandske arbeidskraften representerer en strategi for gårdsbruk i avviklingsfasen. Hvis brukerne av utenlandske arbeidskraften derimot er gårdbrukerne som ser positivt på de økonomiske rammebetingelsene, kan det tyde på at arbeidskraftimport er mer aktuelt for driftsenheter i en opptrappingsfase. Her er både gårdsbruket og husholdningens økonomi relevant. Dette er to økonomiske sfærer som til dels utvikler seg uavhengig av hverandre, men som samtidig er av stor betydning for gårdbrukernes/husholdningenes strategiske valg. For eksempel kan driftsøkonomien gå dårlig og noen gårdbrukere vil derfor søke arbeid utenfor bruket. Resultatet kan være at husholdningens økonomi forbedres, men at overskuddet pløyes tilbake til gårdsbruket. Det er også relevant å spørre både om de siste års utvikling og hva man forventer i kommende år. Til sammen er dermed fire variabler med i modellen, som alle er dikotomier: a) Om gårdsbrukets økonomi har forbedret seg de siste fem årene (1 = ja) (GÅRDSØK SISTE 5), b) om gårdsbrukets økonomi ventes å forbedre seg de neste fem årene (1 = ja), (GÅRDSØK NESTE 5), c) Om husholdets økonomi har forbedret seg de siste fem årene (1 = ja) (HUSHØK SISTE 5), og endelig, d) om husholdets økonomi ventes å forbedre seg de neste fem årene (1 = ja) (HUSHØK NESTE 5).

Listen av uavhengige variabler i regresjonsmodellen er ikke uttømmende. Andre forhold kunne vært inkludert, men av hensynet til å arbeide med en overkommelig modell har vi valgt å kun inkludere de uavhengige variablene som fremstår som de mest relevante (se også Rye 2006). Vi har også valgt å ikke nyanseere operasjonaliseringen av den avhengige variabelen ytterligere, gjennom å for eksempel kjøre analyser som viser de uavhengige variabelenes varierende effekt på bruken av utenlandsk arbeidskraft sporadisk (én eller to arbeidere i kort tid) eller i større omfang (mange arbeidere gjennom hele året).

### Store driftsenheter, størst bruk av utenlandsk arbeidskraft

Resultatene i den logistiske regresjonsmodellen viser flere interessante resultater for det norske landbrukets bruk av utenlandsk arbeidskraft. Arbeidskraftimporten er ujevnt fordelt utover næringen, og det er klare mønstre i hvilke gårdbrukere som i størst grad rekrutterer utenlandske arbeidstakere. Modellens samlede forklaringskraft er relativt høy. Verdiene for Nagelkerkes og Cox & Schnells pseudo-r er på 0,256 og 0,151. Selv om disse indikatorene ikke kan tolkes parallelt med  $r^2$  (andel forklart varians) i tradisjonell OLS-regresjon, gir det en god indikasjon på at forskjeller i gårdbrukernes rekruttering av utenlandsk arbeidskraft i betydelig grad kan forklares ut fra variablene i modellen.

For det første er det klare, statistiske signifikante forskjeller mellom forskjellige produksjoner. Det er spesielt planteproducentene som peker seg ut som storforbrukere av utenlandsk arbeidskraft. Disse gårdbrukerne har mer enn seks ganger så høy sannsynlighet for å bruke utenlandske arbeidere enn melkebøndene, som her tjener som referansekategori (oddsratio: 6,3). Dette er som ventet og følger av denne planteproduksjonens logikk, selv om utslaget kanskje er større enn antatt. Arbeidsinnsatsen innen planteproduksjonen er stor, i hovedsak manuelt preget og sterkt sesongavhengig. Et eksempel er jordbær dyrkere, som høster inn hele årets produksjonen i løpet av noen få, intense sommeruker. Selv om stadig større deler av grøntproduksjonen nå skjer under plast eller i drivhus, og vekstsesongen dermed strekkes ut, og i noen tilfeller også er helårlig, er det vanskelig å unngå produksjonstopper som krever at man har en fleksibel arbeidsstyrke tilgjengelig. Melkeproduksjonen krever derimot en jevnere arbeidsinnsats gjennom hele året, også utenfor vekstsesongen, selv om det også her er langt større arbeidsbehov sommerstid. Det er også mange arbeidsinnvandrere innen skogsdrift (oddsratio: 2,2). Her er trolig nyplanting den viktigste arbeidsoppgaven for arbeidsinnvandrerne. Videre skårer samlekategori «annen produksjon» høyt (oddsratio: 2,9). Det er også interessant å merke seg at annet husdyrhold enn melkeproduksjon har oddsverdier over 1. Kornproducentene er de eneste som har en lavere estimert sannsynlighet for bruk av utenlandsk arbeidskraft enn melkebøndene.

Regresjonsmodellen viser videre klare, statistisk signifikante forskjeller mellom landets landbruksregioner, selv om man kontrollerer for effektene av at de forskjellige regionene har ulike produksjonsprofiler. Det sentrale Østlandet peker seg ut som de viktigste brukerne av utenlandsk arbeidskraft. Dette kan tyde på at spillovereffekter av arbeidsinnvandringen.

Landbruksområder med sterkt innslag av planteproduksjon har mange arbeidsinnvandrere som jobber på disse gårdsbrukene, og dette fører til at også gårdsbruk med andre produksjoner i større grad benytter seg av denne typen arbeidskraft. Dette kan ha to forklaringer. For det første er det enklere å rekruttere utenlandske arbeidere som allerede er i bygda, eventuelt bruke arbeidere på andre gårdsbruk til å rekruttere nye arbeidere fra hjemlandet. For det andre kan gårdbrukerne lettere se for seg å bruke slik arbeidskraft, både fordi det er «normalisert» i det stedlige landbruksmiljøet og fordi gårdbrukerne snakker med hverandre om hvordan man løser praktiske problemer ved bruken av utenlandsk arbeidskraft (skatte- og lønnspraksiser, etc.). Disse forklaringene styrkes av at man finner det motsatte ytterpunktet i «melkere regionen» Trøndelag. Her har gårdbrukerne, uavhengig av hvilken produksjon de driver, under halvparten så stor sannsynlighet til å bruke utenlandske arbeidstakere sammenlignet med østlandsgårdbrukerne (oddsratio: 0,4).

Tabell . Hva påvirker gårdbrukernes tilbøyelighet til bruk av utenlandsk arbeidskraft. Logistisk regresjon. Trendundersøkelsen 2012 (Norsk senter for bygdeforskning)

|  | B       | Sig.  | Odds-ratio |
|--|---------|-------|------------|
| PRODUKSJON (ref.kat.: Melkeprod.)*   |         |       |            |
| Sauehold   | 0,166   | 0,550 | 1,181      |
| Husdyr   | 0,106   | 0,664 | 1,112      |
| Kornproduksjon   | - 0,094 | 0,795 | 0,911      |
| Planteproduksjon   | 1,823   | 0,000 | 6,193      |
| Skogsdrift   | 0,771   | 0,151 | 2,162      |
| Annen produksjon   | 1,070   | 0,003 | 2,916      |
| REGION (ref.kat.: Østlandet)*  |         |       |            |
| Innlandet  | 0,419   | 0,115 | 1,521      |
| Sørlandet  | - 0,499 | 0,114 | 0,607      |
| Vestlandet   | - 0,198 | 0,506 | 0,821      |
| Trøndelag  | - 0,906 | 0,008 | 0,404      |
| Nord-Norge   | 0,103   | 0,745 | 1,109      |
| ALDER  | - 0,015 | 0,071 | 0,985      |
| UTVIDE   | 0,154   | 0,075 | 1,167      |
| NY PRODUKSJON  | 0,411   | 0,034 | 1,508      |
| INNTEKT  | 0,780   | 0,000 | 2,182      |
| BRUKSSTØRRELSE   | 0,001   | 0,068 | 1,001      |
| ARBEIDSINNSATS   | 0,415   | 0,000 | 1,515      |
| GÅRDSØK SISTE 5  | - 0,018 | 0,929 | 0,982      |
| GÅRDSØK NESTE 5  | 0,004   | 0,987 | 1,004      |
| HUSHØK SISTE 5   | 0,240   | 0,194 | 1,272      |
| HUSHØK NESTE 5   | 0,001   | 0,995 | 1,001      |
| KONSTANTLEDD   | -2,726  | 0,000 | 0,066      |
| Nagelkerkes r2: 0,256; Cox & Snells r2: 0,151  |         |       |            |
| *PRODUKSJON og REGION er også signifikante som dummysett (log likelihood test: p < 0,001). |         |       |            |

Modellens aldersvariabel er ikke signifikant. Det betyr at det ikke er forskjeller mellom yngre og eldre gårdbrukere, eller teoretisk mer interessant, mellom gårdbrukere i starten og slutten av sine yrkeskarrierer.

De neste variablene er relatert til gårdbrukernes produksjonsstrategier. Resultatene fra regresjonsmodellen indikerer at planer om å utvide produksjonen kan være knyttet til bruk av utenlandsk arbeidskraft, men resultatet er kun signifikant på et tiprosentsnivå (p=0,075). På bruk der det foreligger slike planer, estimerer modellen at det er 1,2 ganger så trolig at man rekrutterer arbeidere fra utlandet. Det er derimot en tydeligere sammenheng mellom planer om omlegging av driften og bruk av utenlandsk arbeidskraft (p=0,034). Gårdbrukerne som planlegger å

legge om driften, er halvannen gang mer tilbøyelige til å bruke slik arbeidskraft (oddsratio: 1,5). Det viser at planer om å endre produksjonen gjerne sees i sammenheng med bruk av utenlandsk arbeidskraft. Planer om utvidelser eller omlegging av driften henger for øvrig sammen (Pearson's  $r=0,19$ ), og mer inngående analyser viser at effektene av hver av variablene er følsomme for hvordan den andre variabelen operasjonaliseres.

De påfølgende tre variablene (driftsinntekter, bruksstørrelse og arbeidsinnsats) er alle knyttet til omfanget på gårdsdriften. Her gir modellen samlet sett klare utslag, som viser at det er gårdsbrukene med den mest omfattende driften som i størst grad bruker utenlandsk arbeidskraft. Gårdsbrukene med det største arbeidskraftsbehovet, er for eksempel halvannen gang mer tilbøyelige til å bruke utenlandske arbeidere (oddsratio: 1,5). Videre viser modellen at driftsenhetene med de største driftsinntektene i langt større grad benytter seg av denne arbeidskraften. Gårdbrukerne med de høyeste driftsinntektene har over dobbel så høy sannsynlighet for å ansette utenlandsk arbeidskraft (oddsratio: 2,1). Modellen viser derimot ingen sammenhenger mellom bruksstørrelse målt i antallet dekar dyrket mark.

Det siste variabelsettet måler effekten av ulike økonomiske forhold; for produksjonsheten (gårdsbruket) og dens eiere (gårdbrukerens familie). Ingen av disse gir signifikante utslag i modellen.

### Raskere nedleggingstakt

I løpet av de siste årene har arbeidsinnvanderne satt et klart preg på det norske landbruket. De utenlandske arbeiderne finnes i alle produksjoner og over hele landet. Samtidig viser analysene i denne artikkelen at det er store variasjoner innad i landbruket. Noen deler av landbruksnæringen satser i svært stor grad på utenlandsk arbeidskraft, andre har en mer sporadisk rekruttering av denne typen arbeidskraft. Til dels er dette variasjoner som følger de tradisjonelle skillelinjene i det norske landbruket, så som produksjon og geografisk lokalisering. Planteproducentene bruker i større grad utenlandsk arbeidskraft enn andre, og det er en klar opphopning av innleid utenlandsk arbeidskraft i landbruket på Østlandet.

For denne artikkelens problemstilling er det mer interessant at det også er forskjeller i bruken av utenlandsk arbeidskraft som ikke forklares ut fra gårdsbrukenes produksjon eller regional lokalisering. Det er en klar tendens til at de såkalte «opptrappingsbruk» oftere er brukere av den utenlandske arbeidskraften. Gårdbrukerne som planlegger å utvide produksjonen, synes å være mer tilbøyelige til å rekruttere utlendinger, selv om dette resultatet ikke er statistisk entydig, og det samme gjelder de brukene der driveren går med planer om å legge om driften. Resultatene fra modellen viser videre at det først og fremst er de «store» gårdsbrukene som bruker den utenlandske arbeidskraften. Dette gjelder først og fremst driftsenheter som er store i økonomisk henseende (>200 000 i husstandsinntekter



fra gårdsdriften) eller i den totale arbeidsinnsatsen som legges ned i driften. På de små gårdsbrukene, uten stor arbeidsinnsats og med lave næringsinntekter, er det mer sporadisk bruk av utenlandske arbeidstakere. Dette tyder på at rekruttering av utenlandsk arbeidskraft er mer utbredt på de mer robuste produksjonsehetene. Også dette taler til fordel for forsterkerhypotesen.

Resultatene for modellens subjektive økonomiske variabler viser at det er svake, eller ingen, sammenhenger mellom gårdbrukernes vurderinger av den økonomiske situasjonen og deres bruk av utenlandsk arbeidskraft. Det er ikke slik at gårdbrukerne som opplever at økonomien er god, eller som forventer bedre økonomiske tider i årene som kommer, i større grad rekrutterer utlendinger, slik som man kanskje kunne forvente ut fra forsterkerhypotesen.

Materialet er i så måte ikke entydig, selv om analysene i hovedtrekk klart styrker hypotesen om at arbeidsinnvandring heller forsterker enn bremser strukturrasjonaliseringen innen landbruket. Det er først og fremst de største gårdsbrukene med planer om å utvide produksjonen som benytter seg av den utenlandske arbeidskraften.

De kausale relasjonene mellom bruksnedleggelse og arbeidsinnvandring kan også fortolkes med andre innfallsvinkler. Som nevnt ovenfor, kan strukturrasjonaliseringen i landbruket ha bidratt til utviklingen av større, profesjonaliserte driftsenheter som lettere kan nyttiggjøre seg av den utenlandske arbeidskraften. En slik fortolkning finner delvis gjenklang i datamaterialet, blant annet ved at det nettopp er de største brukene som i størst grad rekrutterer utlendinger. Kombinert med vissheten om at varigheten av arbeidsinnvandrernes tilknytning til de enkelte brukene blir lengre (Holm 2012), kan det se ut til at flere bruk nå etablerer en mer permanent stab av innleid arbeidskraft. Dette bryter med den tradisjonelle forståelsen av arbeidsinnvandringen i landbruket, der den utenlandske arbeidskraften først og fremst har vært sesongarbeidere som bidrar til å løse kortvarige behov for arbeidskraft i høysesongene. Fortolkningen av resultatet som viser at gårdsbrukene med de største driftsinntektene oftere bruker utenlandsk arbeidskraft, kan på samme måte reverseres: I stedet for å se resultatet som et utslag av at lønnsomme bruk gjerne benytter seg av utenlandsk arbeidskraft, kan det være at disse brukene er lønnsomme nettopp fordi deres bruk av utenlandske arbeidere reduserer lønnskostnadene og dermed øker driftsoverskuddet.

Analysene gir derimot lite støtte til fortolkninger som ser den pågående strukturrasjonaliseringen og arbeidskraftimporten som uavhengige fenomener. Det er til dels sterke sammenhenger mellom den avhengige og de uavhengige variablene i modellen, og dette indikerer klart at størrelsen på gårdsbrukene er knyttet sammen med bruken av utenlandsk arbeidskraft. Vi vil samtidig understreke at det foreliggende datamaterialet er tverrsnittsdata, og at det er vanskelig å trekke endelige, bastante konklusjoner om de underliggende kausale relasjonene. Korrelasjonen kan reflektere påvirkninger som går begge veier, eller som også kan være

spuriøse. Det ville forutsette mer sofistikerte metodiske design med andre typer datamateriale (f.eks. longitudielle studier) og analysemetoder. Slike studier vil kunne bidra til å kaste ytterligere lys over relasjonen mellom strukturendringer og bruk av utenlandsk arbeidskraft i det norske landbruket, men er praktisk vanskelig å gjennomføre, først og fremst på grunn av problemer med dagens tilgang til data.

### Nye utfordringer for landbruket

Den økte arbeidsinnvandringen til landbruket er en problemstilling som vi tror landbruket i enda større grad må forholde seg aktivt til i årene fremover. De utenlandske arbeidsinnvandrerne endrer arbeidshverdagen for gårdbrukerne, både ved at de endrer de økonomiske vilkårene for gårdsdriften og fordi det skaper en ny sosial arbeidshverdag. Det skaper både nye muligheter, men også utfordringer, for gårdbrukerne.

Men også ikke-brukerne av utenlandsk arbeidskraft vil trolig merke konsekvensene av de strukturelle endringene som følger av det økte innslaget av rimelig utenlandsk arbeidskraft i landbruket. Når mange gårdbrukere endrer driften ved hjelp av billig arbeidskraft, endres samtidig spillereglene for de andre i næringen. Hvis utviklingen mot flere arbeidsinnvandrere går sammen med større, men færre produksjonsenheter, slik som forsterkerhypotesen predikerer, kan det norske landbruket på sikt miste noe av sitt særpreg som en «norsk» næring dominert av småskala matproduksjon organisert gjennom familiedrevne og -eide gårdsbruk. Det kan bidra til en forvitring av den politiske legitimiteten til næringen, og dermed etter hvert også føre til endringer i dagens reguleringsregime. I så fall handler arbeidsinnvandringen til landbruket om langt mer enn arbeidsinnvandrerens lønns- og levekår i det norske landbruket og den enkelte gårdbrukerens strategier for å overleve i en økonomisk presset landbruksnæring.

### Noter

- 1 For borgere fra Bulgaria og Romania utløp disse overgangsbestemmelsene våren 2012. Merk ellers at overgangsbestemmelsene gjaldt ansettelser, men ikke andre former for arbeidskraftmobilitet, f.eks. utleide arbeidstakere fra utenlandske selskaper. Dette er mindre relevant for landbruket, ettersom importen av arbeidskraft i all hovedsak skjer gjennom ansettelser (Rye & Frisvoll 2007).
- 2 Se Forskrift om allmenngjøring av tariffavtale for jordbruks- og gartnerinæringene.

Litteratur

- Andersen, R.K., M. Bråten, L. Eldring, J.H. Friberg & A.M. Ødegård (2009). *Norske bedrifters bruk av østeuropeisk arbeidskraft*. Fafo-rapport 2009:46. Oslo: Fafo.
- Brox, O. (2005). *Arbeidskraftimport*. Oslo: Pax Forlag.
- Bryman, A. (2008). *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press.
- Daugbjerg, C. & A. Swinbank (2009). *Ideas, Institutions, and Trade: The WTO and the Curious Role of EU Farm Policy in Trade Liberalization*. Oxford: Oxford University Press
- Dølvik, J.E. & L. Eldring (2006). Det nordiske arbeidsmarked to år etter EU-utvidelsen. Mobilitet, virkninger og utfordringer. *TeamNord: 557*. København: Nordisk Ministerråd.
- Eldring, L., A.M. Ødegård, R.K. Andersen, M. Bråten, K. Nergaard & K. Alsos (2011). *Evaluering av tiltak mot sosial dumping*. Fafo-rapport 2011:09. Fafo: Oslo.
- Forskrift om allmenngjøring av tariffavtale for jordbruks- og gartnerinæringene*. FOR 2012-11-27 nr. 1196 (Lovdata).
- Frisvoll, S., R. Almås & J.F. Rye (2005). *Om arbeidsinnvandring til det norske landbruket etter EU-utvidelsen*. Rapport 6/2005. Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Hamilton, L. (1992). *Regression with Graphics*. Duxbury Press, Belmont.
- Holm, F.E. (2012). *Arbeidsinnvandring i landbruket – Trender og utviklingstrekk 2004–2012*. Rapport 10/2012. Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Landbruks- og matdepartementet (LMD) (2011). *Landbruks- og matpolitikken. Velkommen til bords*. Melding til Stortinget nr. 9 2011–2012. Oslo: LMD.
- Logstein, B. (2012). Trender i norsk landbruk 2012. Dokumentasjonsnotat, spørsmål, metode og kodebok. Notat 9/12. Trondheim: Bygdeforskning.
- Morgenbladet* (2005, 9.–15. september). Fjøset fullt av polakker.
- Møller, G. & P.A. Jensen (1999). *Evaluering av ordningen med utenlandsk sesongarbeidskraft i jord- og hagebruksnæringen*. Rapport 164/1999. Bø: Telemarksforskning-Bø.
- Norges Bondelag (2012). Rekordmange vil opprettholde jordbruket. Pressemelding (Ipsos MMI-survey). Hentet fra <http://www.bondelaget.no/nyhetsarkiv/rekordmange-vil-opp-rettholde-jordbruket-article66554-3805.html>. Lesedato: 20. februar 2013.
- Overenskomsten for jordbruks og gartnerinæringene 2012-2014. Hentet fra <http://www.fellesforbundet.no/Lonns--og-arbeidsvilkar/tariffavtaler>. Lesedato: 22. januar 2013.
- Riksavtalen 2012–2014. Hentet fra <http://www.fellesforbundet.no/Lonns--og-arbeidsvilkar/tariffavtaler>. Lesedato: 22. januar 2013.
- Rye, J.F. (2006). *De nye landarbeiderne. En kvantitativ kartlegging av utenlandsk arbeidskraft i det norske landbruket*. Rapport 9/2006. Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Rye, J.F. (2008). Sosial dumping eller sosial jumping? Utenlandsk arbeidskraft i norsk landbruk. I R. Almås, M. Haugen, J.F. Rye & M. Villa (red.), *Den nye bygda* (s. 225–244). Tapir, Trondheim,
- Rye, J.F. & J. Andrzejewska (2010). The Structural Disempowerment of Eastern Euro-

- pean Migrant Farm Workers in Norwegian Agriculture. *Journal of Rural Studies* 26(1), 41–51.
- Rye, J.F. & S. Frisvoll (2007). *Regulering av utenlandsk arbeidskraft i landbruket. Regelverk, omfang og praktisering*. Rapport 5/07. Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Statistisk sentralbyrå (2013a). Tabellregister – Historisk statistikk 1994. Jordbruk, skogbruk og jakt. Hentet fra <http://www.ssb.no/histstat/hs1994.html>. Lesedato: 20. januar 2013.
- Statistisk sentralbyrå (2013b). Tabellregister – Historisk statistikk 1994. Arbeidskraft. Hentet fra <http://www.ssb.no/histstat/hs1994.html>. Lesedato: 20. januar 2013.
- Statistisk sentralbyrå (2013c). Sysselsatte 15-75 etter næring (AKU). Hentet fra <http://www.ssb.no/aku/arkiv/tab-2012-10-31-11.html>. Lesedato: 20. februar 2013.
- Statistisk sentralbyrå (2013d). Jordbruk. Hentet fra <http://www.ssb.no/emner/10/04/10/jordbruk/main.shtml>. Lesedato: 20. januar 2013.
- Statistisk sentralbyrå (2013e). Statistikkbanken. Jordbruksbedrifter, etter talet på årsverk i jord- og hagebruk. Hentet fra <http://statbank.ssb.no/statistikkbanken>. Lesedato: 20. januar 2013.
- Statistisk sentralbyrå (2013f). Tabell 08848: Arbeidsinnsats i jord-, hage- og skogbruk, etter kven som utførte arbeidet. Hentet fra <http://www.ssb.no/statistikkbanken>. Lesedato: 20. februar 2013.
- Statistisk sentralbyrå (2013g). 24 000 færre jordbruksbedrifter sidan 1999. Hentet fra <http://www.ssb.no/emner/10/04/10/stjord/arkiv/art-2011-07-04-01.html>. Lesedato: 20. februar 2013.
- Stræte, E.P. og R. Almås (2007). *Samdrift i melkeproduksjon. En samvirkestrategi for økt velferd og fleksibel drift*. Rapport 3/07. Trondheim: Bygdeforskning.
- Tariffperioden 2012 – 2014. Minstesatser og betalingsatser i Overenskomsten for byggeindustrien. Hentet fra <http://www.fellesforbundet.no/Lonns--og-arbeidsvilkar/tariffavtaler>. Lesedato: 22. januar 2013.
- Økonomisk Rapport* (2006). Den nye bonden. Nr. 9, 18–26.